

מירה וינר
זאב ספראי

מטמונים ומרידות

התפלגות מועדי ההטמנה של מטמוני המטבעות בארץ-ישראל בתקופה הרומית-הביזנטית

הקדמה

מחקר זה דן במטמוני המטבעות שנמצאו בארץ-ישראל, על בסיס קורפוס המטמונים שהוכן בעבר והמובא בנספח למאמר זה.¹ המונח מטמון מקובל במחקר, אם כי הגדרתו המדויקת עדיין שנויה במחלוקת.² באופן כללי הכוונה למטבעות שהוטמנו במכוון על ידי בעליהם אך משום מה לא נאספו. מבחינה גאוגרפית הקטלוג כולל מטמונים שנחשפו בתחומי ארץ-ישראל, בעיקר באזור המשתרע מרמת הגולן בצפון, דרך הרי שומרון ויהודה ועד לאזור ים המלח והערבה בדרום, וממישור החוף במערב ועד לעמק הירדן במזרח. המטמונים הנדונים מתוארכים לתקופה שהחלה בימי אוגוסטוס

1 ראו: מ' וינר, 'מטמוני מטבעות בארץ ישראל מהתקופה הרומית-ביזנטית: קטלוג וניתוח, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ט. הקטלוג כולל גם מטמונים שטרם פורסמו. תודתנו המיוחדת נתונה לד"צ אריאל ולצוות משרדו במחלקת המטבעות ברשות העתיקות על סיועם בנושא זה ועל העצות שקיבלנו ממנו. תודה מיוחדת שלוחה גם לד"ר אריה קינדלר שסייע בהבהרת שאלות רבות.

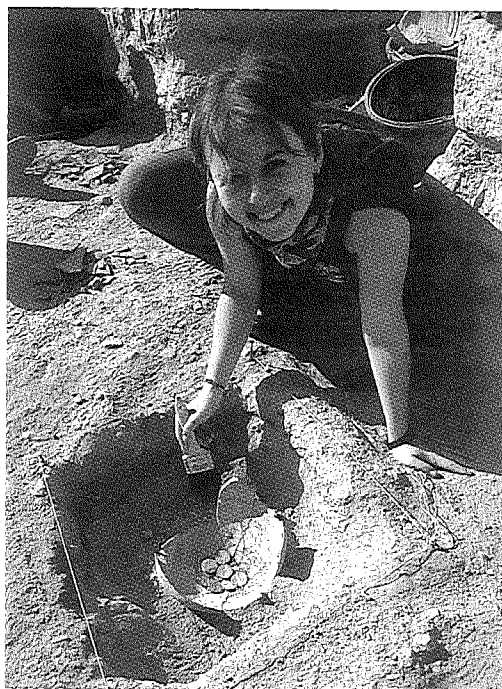
2 ג'ונס טען כי המושג מתייחס לקבוצה של שניים או יותר מטבעות שנתגלו ביחד. קייסי טען שמדובר בכל קבוצה בת שני מטבעות לפחות שהונחו יחד במטרה ספציפית ובמתכוון, ושאינה מהווה אבדה או מקריות, ולדעת קרופורד, מטמון הוא קבוצה של מטבעות שהונחו כולם במקום מסוים בו־זמנית. ראו: M. Jones, *A Dictionary of Ancient Roman Coins*, London 1990; J. Casey, *Understanding Ancient Coins: an Introduction for Archaeologists and Historians*, London 1986; M.H. Crawford, 'Coin Hoards and the Pattern of Violence in the Late Republic', *Papers of the British School at Rome*, 37 (1969), pp. 76-81. לצורך המחקר העדפנו הגדרה אופרטיבית, שכן למטבע הבודד אין כאן כל חשיבות. התחברותו לקבוצת מטבעות והשתייכותו אליה הם הנושאים המעניינים אותנו, ובמיוחד ההנחה כי בדרך כלל מטבעות המטמונים שימשו את בעליהם והילכו במחזור בתקופה שבה הוטמנו.

קיסר (27 לפה"ס) ושנמשכה עד שנת 696 לספירה. התאריך ההתחלתי נבחר משום שנהוג לראות בתקופה שהחלה לאחר קרב אקטיום את ראשית עידן המטבעות האימפריאליים – אוגוסטוס נקט בתקופה זו מדיניות מוניטרית חדשה בהתאם לנסיבות שנוצרו בימיו. שנת 696 נבחרה כמועד סיום התקופה מטעמים פרגמטיים – תיארוך אחרון המטבעות של מטמון בית הכנסת ברחוב. באותה עת עדיין הילכו במחזור מטבעות ביונטיים אף על פי שכבר החל השימוש במטבעות מוסלמיים.

בקטלוג מפורטים 152 מטמונים שנתגלו בארץ-ישראל. הנחת המחקר היא שהאוסף מהווה מדגם מייצג של כלל המטמונים שהטמנו בארץ בתקופה הנדונה. אין ספק כי מטמונים רבים טרם נחשפו, וכי מטמונים רבים שנמצאו לא הגיעו לידיעת החוקרים או שלא נמסרו במלואם. יש להניח גם שחלק מן הממצאים שווהו כ'מטמונים' אינם בהכרח מטמונים אלא ריכוז מקרי של מטבעות. עם זאת האוסף גדול דיו להוות מדגם מייצג, ולכן הוא מניח תשתית עובדתית לסדרה של מחקרים.

במסגרת זו נעסוק בשתי שאלות מרכזיות: מהם הגורמים להטמנת המטמונים ומה מלמדים המטמונים על תולדות היישוב בארץ-ישראל בתקופה הנדונה.

איור 1: מטמון של 10 מטבעות ברונזה בתחתית כד שנקבע ברצפת בית מגורים מן התקופה הביזנטית. נתגלה בשנת 2000 בכפר של עין-גדי (צילום: זאב רדובן)

א. הסיבות לריבוי מטמונים

ההנחה הרווחת במחקר הנומיסמטי היא כי בעתות משבר, כמו כיבושים, מרידות ומלחמות – או בעת מצוקה אחרת, כלכלית למשל – הרבו בהטמנות. ואכן נראה כי מרבית המטמונים שנתגלו

מתוארכים לתקופות של מרידות, מלחמות וערעור ביטחוני. גם מיכאל קרופורד הבחין בתגודות בהטמנות על פי אירועים ונסיבות היסטוריות בתקופות שונות. לטענתו ריבוי הטמנות מקביל בדרך כלל לתקופות של מלחמה ומצב מדיני מעורר.³ בשנות השישים והשבעים טענו חוקרים כמו לאו קדמן, אריה קינדלר, יעקב משורר ואחרים כי מרבית מטמוני המטבעות שנתגלו באזורנו קשורים באירועים שהתרחשו בתקופות של מתיחות פוליטית.⁴ לעומת זאת במחקרים שנערכו בשנות התשעים על מטמוני התקופה במערב האימפריה הוצע להסביר ריבוי הטמנות למשל במענקים צבאיים או בהנפקות גדולות של מטבע, שבעקבותיהם הצטברו עודפי כסף.⁵ הנחת היסוד במחקרים

3 ראו: קרופורד (שם).

4 ראו: לי קדמן וא' קינדלר, המטבע בארץ-ישראל ובעמים מימי קדם ועד ימינו: מבוא לנומיסמטיקה, תל-אביב 1963; י' משורר, מטבעות עתיקים, ירושלים 1979.

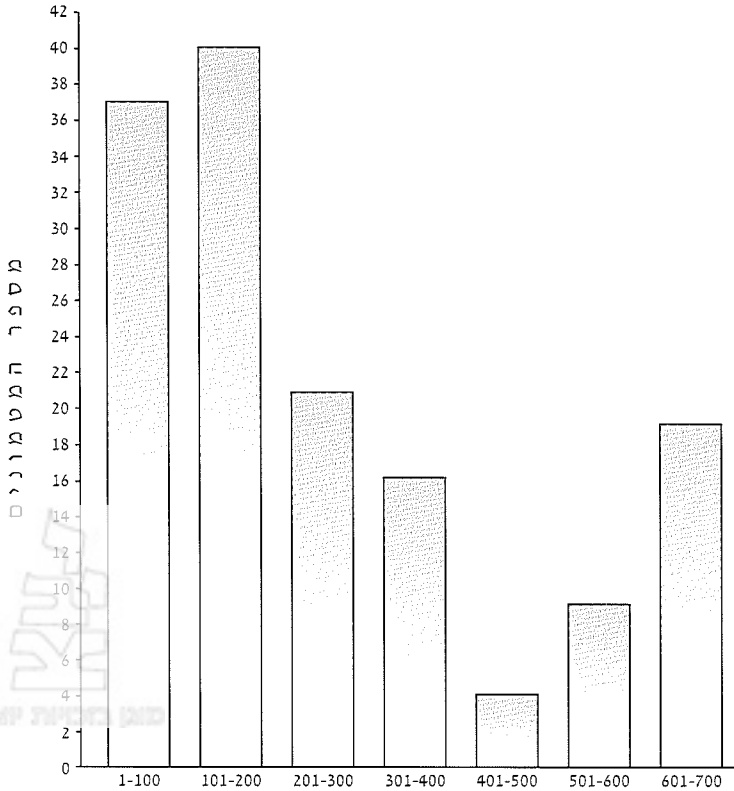
5 ראו: R.P. Duncan-Jones, 'Empire-wide Patterns in Coin Hoards', C.E. King & D. Wigg (eds.), *Coin Finds and Coin Use in the Roman World*, (Cambridge) 1994, pp. 312-325; וכן: R.P. Duncan-Jones, *Money and Government in the Roman Empire*, Cambridge 1994

אלה היא שהטמנת מטבעות במטמון היא מצב רגיל – זו הייתה הדרך הרגילה לשמירת כסף במגזר הפרטי והציבורי.⁶ עם זאת ריבוי מטמונים או היעדרם תובע הסבר גוסף.

עד כה הוצעו אם כן שלוש סיבות עקרוניות לריבוי מטמונים: (א) הטמנת יתר הנובעת מעודף כסף (כלומר, יש יותר מטמונים מתקופות שבהן היה עודף היצע בשוק); (ב) הטמנת יתר הנובעת מחשש

מפורענות ובעיקר ממלחמה קרבה (המלחמה גרמה לא רק לריבוי הטמנות אלא גם לכך שרבים מן המטמינים נהרגו, בתייהם נהרסו ואולי הם גלו, ומשום כך לא שבו לאסוף את כספם); (ג) כלל לא הייתה הטמנת יתר אלא 'פגיעת יתר' במטמינים, כלומר בגלל אסון בלתי צפוי שפקד את בעלי המטבעות רבים לא שבו לאסוף את כספם (מאותן אפשרויות שהוזכרו לעיל).

יש לציין כי אנו עוסקים אך ורק במטמונים שלא נאספו על ידי מי שתכנן לאספם, כלומר בהלק מצומצם מאוד מהתופעה הכללית של הטמנת מטבעות. לפיכך אין ביכולתנו להעריך את תופעת ההטמנה עצמה או את תדירותה. התפלגותם הכרונולוגית של המטמונים עשויה לתת תשובה לשאלת הסיבות לריבוי הטמנות. באיור 2 מוצגת התפלגות

המטמונים לפי מועדי ההטמנה, בחלוקה למאות השנים.

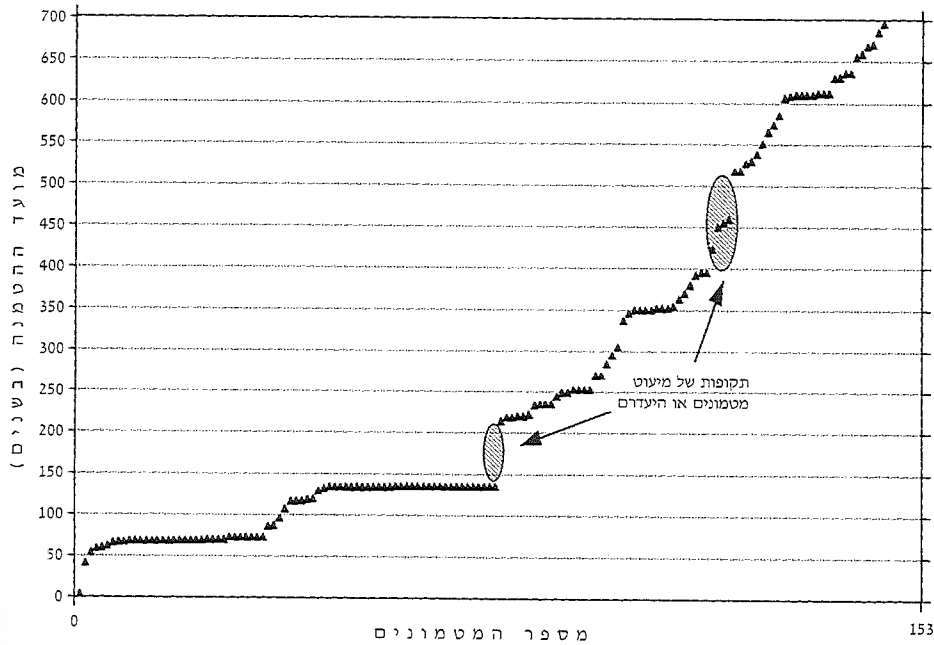
העקומה אינה נותנת הסבר מניח את הדעת לתופעת המטמונים וריבוי ההטמנות. המאה הרביעית למשל מצטיירת כתקופת שיא כלכלית ונומיסמטית, ומטבעות רבים מתקופה זו נמצאו בחפירות שונות בארץ-ישראל⁷ ולמרות זאת מספר המטמונים מהמאה הרביעית קטן יחסית. מכאן ששפע כלכלי אינו מתבטא בהכרח בריבוי מטמונים שנתגלו, ומכל מקום אין לתלות הטמנות יתר בשפע כלכלי.

באיור 3 מוצגת עקומת התפלגות מועדי ההטמנה של מטמוני ארץ-ישראל בתקופה הנדונה. בעקומה זו נראים לא רק מקבצי ההטמנות הגדולים אלא גם פערים במועדי ההטמנות. מקבצי הטמנות ניכרים

איור 2: התפלגות המטמונים לפי חלוקה ל-700 השנים הראשונות לספירה

6 אחת התופעות המעניינות היא ריבוי מטמונים בבתי כנסת – חלקם מטמוני מזל, היינו מטבעות שפוזרו מתחת לרצפת בית הכנסת באזור הכניסה, כנראה למזל, וחלקם מעין קופות היסכון ציבוריות. קבוצה זו ראויה למחקר נפרד.

7 Z. Safrai, *The Economy of Roman Palestine*, London 1994, pp. 404-406; idem, *The Missing Century*, Leuven 1998, pp. 33-36. ושם הצגת הממצא בעמ' 190-205.

איור 3: התפלגות מועדי ההטמנה

בשנים 60-70 ובשנים 130-135 וכן בסביבות שנת 350 ובשנים 600-610. לעומת זאת לא נמצאו כלל מטמונים מן השנים 136-213, כלומר ב־75-80 השנים אחרי כישלון מרד בר־כוכבא. פער נוסף בהטמנות העולה על 30 שנה נמצא בשנים 306-336, ומהשנים 396-517 נתגלו מטמונים ספורים בלבד. נמצא כי 77 מתוך כלל מטמוני המדגם (152), דהיינו 50.6 אחוזים, הם מטמונים הקשורים ישירות למרידות היהודים ברומאים: 30 קשורים למרד הגדול (39 אחוז), 37 למרד בר־כוכבא (49 אחוז), 2 מטמונים בלתי מזהים קשורים למרד הראשון או השני ו־8 למרד גאלוס (12 אחוז).⁸ לעומת זאת אין בטבלה ביטוי לרעידת האדמה הקשה של שנת 364.⁹ אין ספק אם כן שמרידות ומלחמות היו הגורם המרכזי להטמנת יתר בארץ־ישראל.¹⁰ נראה כי ריבוי ההטמנות בתקופות אלה לא נבע משיקולים מוניטריים או מחישובים כלכליים ואף לא מתופעות טבע, אלא מנסיבות התקופה ומאירועיה, כלומר מערעור מדיני או ביטחוני. במסקנה זו אין כאמור חידוש והיא כבר הוצעה, ברם תוצאות המחקר שלנו מאפשרות כעת לא רק לתעד ולהעריך, כי אם גם לבסס ולהוכיח את הטענה. יתר על כן, לאחר שהוכחו הסיבות לריבוי המטמונים, אנו יכולים להסיק מהממצא מסקנות חשובות לגבי המלחמות שפקדו את הארץ.

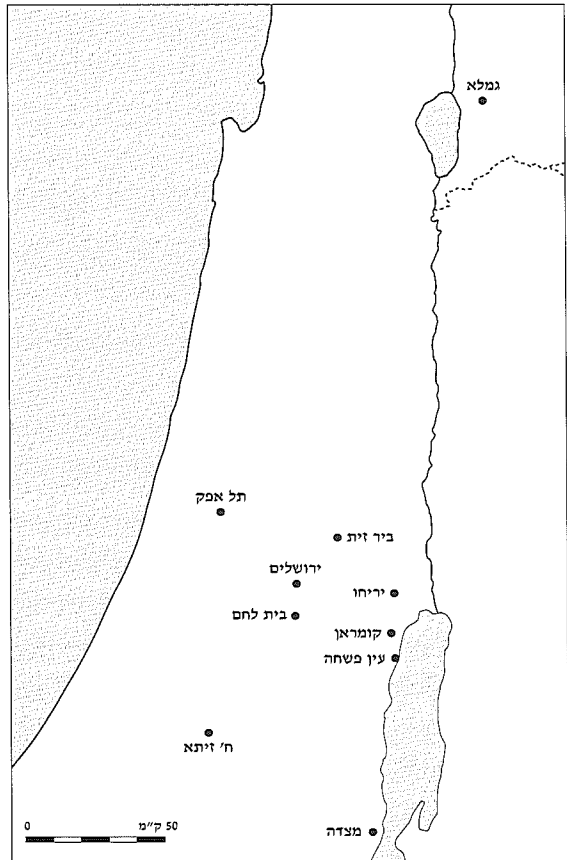
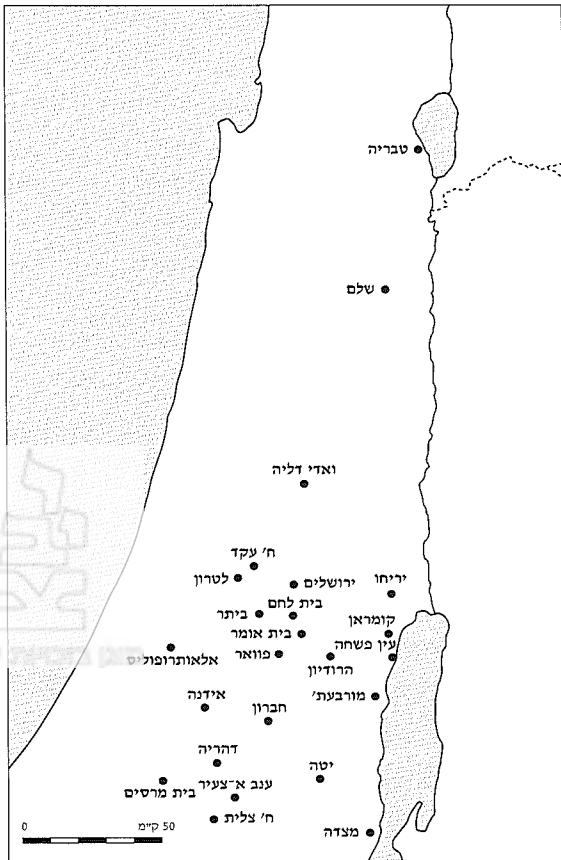
8 כפי שנראה בהמשך, כ־15 אחוז נוספים קשורים לאירועי סוף התקופה, בהם 8 אחוזים המיוחסים לפלישה הפרסית.

9 כל המטמונים הקשורים למרד גאלוס טרם פורסמו. על כן המסקנה כי לרעש האדמה הקשה של 364 אין ביטוי עדיין אינה מוכחת באופן סופי. אין צריך לומר שמטמונים שיתגלו בעתיד עשויים להפריך את המסקנה.

10 כאמור רעש האדמה של שנת 364 אינו בא לידי ביטוי בממצא, אף שידוע לנו על אתרים רבים שנהרסו אז. מכאן שרווחת תופעה של הטמנת יתר לפני מלחמות, כלומר ההסבר השני שהוצע לעיל.

המרד הראשון ומרד בר־כוכבא

מן הממצא נראה שהמרד השני, מרד בר־כוכבא, היה קשה בהרבה מהמרד הראשון. יש לציין שחלק ניכר ממטמוני המרד הראשון נמצאו בירושלים, שנחפרה בצורה אינטנסיבית יותר מאזורים אחרים בארץ, ויש להביא זאת בחשבון בבואנו להעריך את הריבוי היחסי של מטמונים מתקופה זו. המסקנה בדבר חומרתו הרבה של המרד השני עולה בקנה אחד עם המקובל במחקר,¹¹ והשיבותה היא בנתון

הכמותי, המאפשר להשוות בין שני המאורעות. עם זאת יש לזכור שחלק גדול ממטמוני המרד השני פורסמו על ידי ליאו מילדנברג.¹² מדובר לא רק בחוקר חשוב, אלא באספן נמרץ ובעל מקורות מימון. יש להניח כי מטמוני 'שוד' זרמו אליו בכמות גדולה מהרגיל, וייתכן שהמרד השני זוכה לייצוג יתר בגלל חריצותו ויעילותו של החוקר.

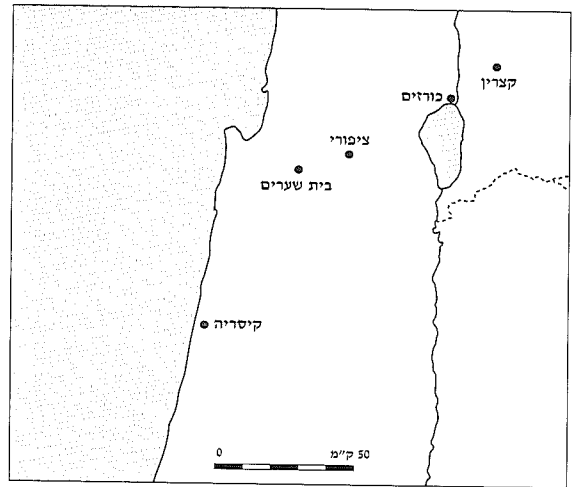
11 ראו למשל: מ' מור, מרד בר־כוכבא עצמתו והיקפו, ירושלים תשנ"ב, עמ' 245-249.

12 ראו: D. Barag, 'A Note on the Geographical Distribution of Bar Kochba Coins', *INJ*, 4 (1980), pp. 30-33; וכן: L. Mildenberg, *The Coinage of the Bar Kochba War*, Frankfurt a.M. 1984.

מכל מקום ברור כי המרד הראשון והשני היו האירועים הטראומטיים ביותר בארץ-ישראל בתקופה הרומית-הביזנטית, וקרוב לוודאי שהשני אכן היה חמור מהראשון, על כל פנים נזקיו היו קשים יותר. מטמוני המרד הראשון נמצאו בעיקר ביהודה ובגמלא, שנהרסה במרד זה (איור 4). זאת אף שלפי תיאוריו של יוספוס היינו מצפים למצוא מטמונים ממרד זה גם בגליל ובעבר הירדן.¹³ הנתון מחייב הסבר ומחשבה מחודשת באשר להיקף המרד ולפגיעה באזורי הארץ השונים. אשר למטמוני המרד השני, מילדנברג ודן בר"ג כבר עמדו על כך שמטמוני מרד זה נמצאו בתחום מהוו יהודה (איור 145). בנושא זה אין בידינו לחדש הרבה, מלבד הוספת המטמונים משלם ומטבריה. מכל מקום ההשוואה לעיל של כמות המטמונים משתי המרידות השונות נוגעת בעיקר למטמונים ממחוז יהודה, כך שהיא תקפה ומשמעותית. לעומת זאת בקורפוס המטמונים אין ביטוי של ממש למרד התפוצות ('פולמוס קיטוס'). רק שני מטמונים (53, 54) עשויים להיות קשורים בו. חוקרים נחלקו בדבר היקפו של המרד (או היקף המהומות) בארץ. ממצא המטמונים מרמז שלאירוע זה לא היה משקל של ממש, ואין להשוותו עם שתי המרידות.

מרד גאלוס

ממצא המטמונים מעיד על השיבותו ועל עוצמתו של מרד זה. מדובר במרד שהתחולל בשנים 350-353, ואשר המידע עליו מצומצם בגלל היעדר תיעוד על הקרבות בין המורדים לבין הצבא הרומי. היו חוקרים שפקפקו אם מרד זה אכן התחולל, ואם כן, אם היה זה מרד של ממש או מהומה מקומית.¹⁵ עד כה נמצאו 8 מטמונים שהוטמנו בימי מרד גאלוס (איור 6). תוצאות המחקר מחזקות את הטענה בדבר השיבותו ועוצמתו של מרד זה, ומעבר לכך, את היותו לכאורה 'יהודי מובהק'. המטמונים הקשורים למרד גאלוס מחזקים את הטענה כי היה זה אירוע חשוב וכנראה דרמטי מבחינת יהדות התקופה. העובדה שמרבית המטמונים מימי מרד גאלוס נמצאו בין הריסות בתי כנסת, מאששת את הטענה כי בתקופה זו סבלו היהודים מהרס וחורבן. מן הממצא אנו למדים: א. שהיה מרד, ב. שהוא היה גמרץ מכפי שנהוג לראותו, ועם זאת חלש בהרבה מהמרד הראשון או השני, ג. שהוא קשור באתרים

איור 6: מפת מטמוני מרד גאלוס

13 יש בידינו מידע לגבי מטמון אחד בלבד (מס' 100 בקטלוג) שנתגלה בעבר הירדן, ושתוארך לימי המרד הראשון. האיור כולל רק את המטמונים שמקום מציאתם ידוע.

14 לסיכום הספרות ראו: 'גייגר, המרד בימי גאלוס ופרשת בניין הבית בימי יוליאנוס', צ' ברס ואחרים (עורכים), ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 202-217; B.G. Nathanson, 'The 217-202 Jewish Revolt during the Reign of Gallus', Ph.D. dissertation, Michigan University, Ann Arbor, 1981; M. Mor, 'The Events of 351-352 in Palestine: The Last Revolt against Rome?', D.H. French & C.S. Lightfoot (eds.), *The Eastern Frontier of the Roman Empire* (British Archaeological Reports, 553), Oxford 1989, pp. 132-150.

15 G. Stemberger, *Juden und Christen*, München 1994, pp. 335-353. על עיקרי המסקנות הנובעות מהמטמונים ראו: ספראי, המאה שעלמה (לעיל, הערה 7), עמ' 84-85.

יהודיים, ו־ד. שהוא מתרכז באזור הגליל (כולל הגולן). רוב מטמוני המרד נמצאו בגליל, שהיה מיושב בעיקר ביהודים. מטמון נוסף נמצא בבית הכנסת בקיסריה, שחרב במרד. העיר עצמה לא נפגעה וודאי שלא חרבה, והמטמון מחזק את הזיקה שבין היישוב היהודי לבין המרד. מרד גאלוס מצטייר אפוא כמרד יהודי, משמעותי למדי, שסיבותיו אינן ידועות אך נזקו היה מרובה.

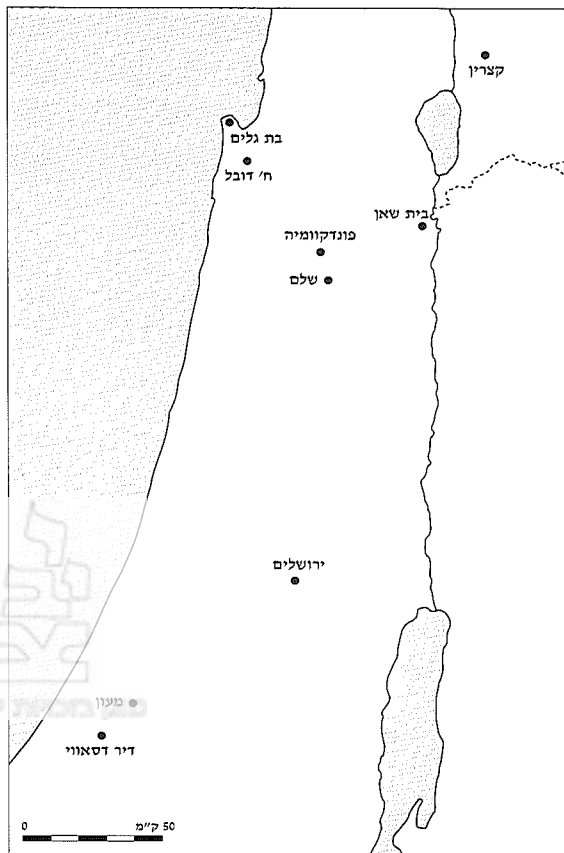
מבחינה נומיסטית טהורה ניתן היה לתארך מטבעות אלה גם לרעידת האדמה של שנת 363. ברם, לו זו היתה הסיבה, היו המטמונים פזורים בכל הארץ ולא באזורים היהודיים. דוגמא לכך מהווה המטמון שנתגלה בבית הכנסת של קיסריה, המעיד על חורבן בית הכנסת ומאפשר לתארך אותו, בעוד שהעיר המשיכה להתקיים ולתפקד.

הפלישה הפרסית

נמצאו 10 מטמונים שניתן לייחסם לפלישה הפרסית בשנת 614 (איור 7).¹⁶

ראוי להדגיש כי אחוז ניכר מן המטמונים שנכללו ברשימת מטמוני התקופה הביזאנטית נתגלו בבתי כנסת, כלומר נחשפו בין הריסותיו של בית כנסת שעמד במקום בעת ה'השמנה'. מדובר במטמוני חורבת רימון, בית-אלפא, עין-גדי, גוש-חלב ומעון-נירים. לדעתנו סביר להניח שרובם ככולם מסייעים בתיארוך מועד הריסת בית הכנסת באתר. נראה כי גם הטמנתם של מטמוני דיר דסאווי, ח'רבת דובל, פנדקוומיה, קצרין, בית-שאן III ו-V, בת-גלים ומטמון המצודה בירושלים עשויה להתקשר לפלישה הפרסית לארץ-ישראל בשנת 614 או למהומות שקדמו לה, בשנים 609-608.

נראה אפוא שהפלישה הפרסית הייתה משמעותית וגרמה לנזק ניכר. המקורות ההיסטוריים המעידים על פלישה זו נאספו ונדונו.¹⁷ יש בהם עדות ברורה למהלכי המערכה ואף לטבח באוכלוסייה הנוצרית. כנגד זאת טרם נאסף המידע הארכאולוגי הדרוש, ולמעשה אין בידינו כלי להערכת היקף הקרבות והנזקים. ישנן הערכות שונות באשר לתוצאות הפלישה. קלייב פוס למשל ראה בפלישה הפרסית את סוף תקופת הפאר הביזנטית, ותלה בה את התמוטטות האימפריה בכללותה.¹⁸ הסבר זה, שהוצע כבר בשנת 1975, לא התקבל על דעת הכול והועלו הצעות שונות בניסיון להסביר את קץ

איור 7: מפת מטמוני הכיבוש הפרסי

16 ראו: וינר (לעיל, הערה 1).

17 צ' ברס, 'הכיבוש הפרסי ושלהי השלטון הביזאנטי', הנ"ל ואחרים (לעיל, הערה 15), עמ' 300-349. ראו גם: R.D. Schick, *The Christian Communities in Palestine from Byzantine to Islamic Rule*, New Jersey 1995

18 C. Foss, 'The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity', *EHR*, 90 (1975), pp. 721-747

העולם הקלסי.¹⁹ שאלה אחרת היא מי היה המזיק ומי הניזוק בפלישה. ר"ד שיק למשל טען כי השפעותיו של כיבוש זה בארץ-ישראל התבטאו דווקא בהרס הקהילה הנוצרית וכנסיותיה. הוא תלה ביישוב היהודי, שפתח בסדרת מעשי נקם נגד הנוצרים, את האשם בהרס זה.²⁰ כמות המטמונים מעידה אמנם על פגיעה ביישוב בארץ, אך אין בה כמובן כל ראייה למידת הנזק בטווח

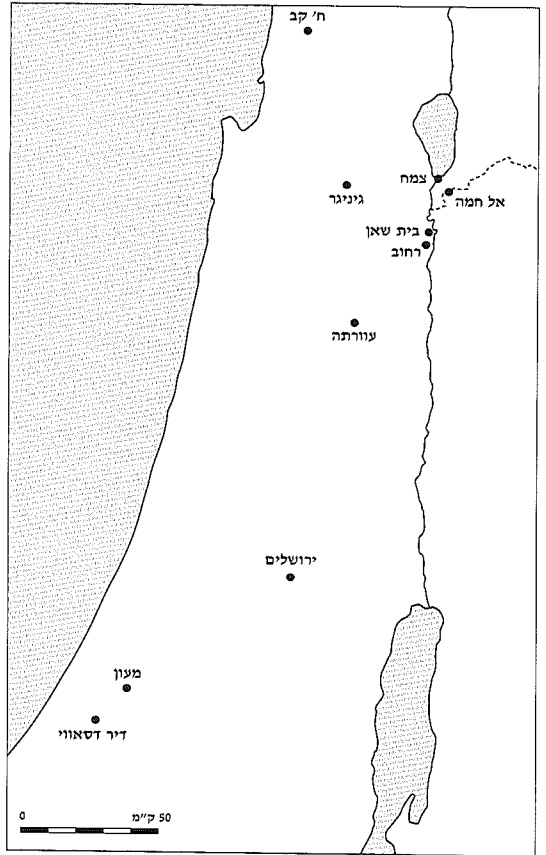
הארוך. גם אם נניח שהנזק המידי היה גדול וקשה, עדיין אין בכך תשובה לשאלה אם היישוב בארץ הצליח להתאושש מהפגיעה. יתר על כן, מפת המטמונים מעידה כי עיקר הנזקים היו בגליל, הן בתחום היישוב היהודי והן בגליל המערבי, שהיה שייך לפניקיה. הפגיעה הייתה אפוא בכלל תושבי הארץ, ואין לתלות ביהודים את הגורם לנזק, הרי לא הם שאיימו על בתי הכנסת.

(הפלישה?) / הכיבוש הערבי

עשרה מטמונים תוארכו לשלהי התקופה, דהיינו לשנים 630-695 (איור 8). בממצא לא ניתן להבחין בבירור בהשפעתו של הכיבוש הערבי. רק 4 מטמונים במדגם מסתיימים בשנות השלושים של המאה השביעית, וניתן לכאורה לקשור אותם לכיבוש הערבי.²¹ לכן אפשר שנמצא כאן גם אישוס לטענה שזכיבוש הערבי לא היה אירוע דרמטי במיוחד, וכי מדובר למעשה באפיוודה שניתן לכנותה 'פלישה זוחלת' או אולי 'התנחלות נמרצת' יותר מאשר מלחמה או כיבוש מסיבי של האזור.

גם הערכת הפלישה הערבית שנויה במחלוקת במחקר. בעבר מקובל היה לראות בכיבוש הערבי את הסיבה לחורבן הארץ ולסוף תקופת הפאר הביזנטי. הכיבוש הערבי תואר כמסע כיבוש אלים שבו קרס הצבא הביזנטי בפני הכוחות המוסלמיים העולים, וזאת בעקבות ספרות ההיסטוריה הערבית ובעקבות כרוניקות סוריות

הקרובות יותר בזמנן לאירועים. אולם בשנים האחרונות נתערערה מוסכמה זו. חפירות ארכאולוגיות לא העלו עדויות לגל חורבן והרס. אמנם יש עדויות לירידה של היישוב החל באמצע המאה השביעית, וודאי שבאותה תקופה גשתנה אופיו של היישוב בארץ. אולם כנגד זאת הועלתה תאוריה בדבר חדירה שקטה של שבטים ערביים לאזורי היישוב.

איור 8: מפת מטמוני שלהי התקופה הביזנטית

19 F. Kennedy, 'The Last Century of Byzantine Syria: A Reinterpretation', וראו למשל: *Byzantinische Forschungen*, 10 (1985), pp. 141-183; idem, 'The Towns of Bilad al-Sham and the Arab Conquest', M.A. Bakhit & M. Asfour (eds.), *Bilad al-Sham during the Byzantine Period*, Amman 1986, pp. 88-99.

20 שיק (לעיל, הערה 17), עמ' 220-221.

21 לפחות לגבי אחד מהם (מטמון בית-שאן) טענו הן פ"ו ג'יימס והן פ' ג'יריסון כי תיאורכו המקורי לקוי, ונראה כי הוטמן בהקשר של הכיבוש הפרסי ולא הערבי. בנושא זה ראו: G.M. Fitzgerald, *A Sixth Century Monastery at Beth Shean*, VI, Philadelphia (1939), p. 127.

לא כאן המקום לבידור מלא של מהות הכיבוש הערבי, ונסתפק בעולה מן הממצא שבידינו. ממצא המטמונים אינו מעיד על פעילות אלימה מוגדרת ואין מסתמן בו באופן מובהק אירוע טראומטי החופף לתקופת הכיבוש הערבי, שחל בתחילת השליש השני של המאה השביעית. כמות ההטמנות, שחלה בה עלייה חדה בעשור הראשון של המאה, ירדה בהדרגה לקראת אמצעה וסופה של אותה מאה (איור 3). על פי ממצא המטמונים הכיבוש הערבי של ארץ-ישראל לא היה אפוא אירוע דרמטי חד-פעמי אלא מעבר הדרגתי יחסית מתקופה אחת לתקופה שבאה אחריה.²² עם זאת הריבוי היחסי של מטמונים במשך כ-50 שנה בתקופה זו עשוי לרמוז על שנים ארוכות של אי-שקט ומתיחות. בספרות המחקר הוצעו הסברים נקודתיים שתלו את הטמנתו של מטמון מסוים עם שינויים במדיניות המוניטרית, בהסתמך על חוק גרישהם.²³ סביר להניח שאלו השפיעו על הטמנת מטמוני כסף וזהב. מכל מקום, הקורפוס שלנו, המכיל בעיקר מטבעות נחושת, אינו מאשש הסברים אלה. עובדה היא שלא ניתן להסביר בעזרת חוק גרישהם גל של הטמנות. אין לשלול מכל וכל את ההסבר המוניטרי, אך אין בו כדי לספק הסבר כללי לתופעות של הטמנה נרחבת.

ב. תקופות של מיעוט הטמנה או היעדר הטמנה

על פי התפלגות מועדי ההטמנה (איור 3) נראה שהיו תקופות שבהן מיעוט בהטמנות ותקופות שלא היו בהן הטמנות כלל. מאחר שהטמנת מטבעות הייתה תופעה נפוצה ושגורה באימפריה ובכלל זה בפרובינקיה שלנו, היעדר הטמנה מחייב הסבר. עם זאת כל ניסיון להסביר תופעה זו מחייב זהירות, שכן תמיד ייתכן שמדובר בתופעה מקרית, וכל ממצא חדש עשוי לפתור את שאלת ההיעדר (או לשבשה, תלוי בעמדת המסתכל). כמו כן חשוב כמובן לזכור שאי-חשיפה אינה בהכרח הוכחה לאי-קיומם של מטמונים, ואפשר כי מטמונים שהוטמנו למשל לאחר מלחמת בר-כוכבא יתגלו בעתיד.

מכל מקום על פי ממצאינו מסתמן היעדר מטמונים מן המאה השנייה, אחרי מרד בר-כוכבא ועד ראשית המאה השלישית, ומיעוט מטמונים מן המאה החמישית.

היעדר מטמונים מן המאה השנייה (135-200)

יש להניח שהיעדר המטמונים מהתקופה שלאחר מרד בר-כוכבא נובע בין השאר מהמצב הקשה ששרר בארץ בעקבות התבוסה הנוראה, שהביאה למותם של אלפי אנשים ולעזיבתם של אלפים את הארץ. גם המצב הכלכלי באותה תקופה היה בכי רע והציבור סבל מחוסר כסף ונותרו בידו רק מעט הסכונות. אנו מניחים כי מי ששרד, ושנותרו בידיו מטבעות רומיים חוקיים (כלומר כאלה שלא הוטבעו על ידי המורדים), לקחם עמו ולא הטמינם, משום שלא היה ברור אם ישוב אי פעם למקומו והוא ביקש להשתמש בהם.

22 המטמונים מתקופת הכיבוש הערבי נמצאו בבית-שאן, בירושלים, בצמח ובגיניגר (מס' 56, 61, 62, 134 בקטלוג).

23 לדיון מפורט יותר ראו מ' וינר (לעיל, הערה 1).

עם זאת המרד אינו סיבה מספקת להיעדר מטמונים שני דורות אחריו. המאה השנייה הייתה שיאה של תקופת התנאים. מספרות חז"ל משתמע שדור אושא היה דור של שיקום ובניין. לא כאן המקום לדון במפורט בתקופה זו, בהפירות רבות של אתרים מהתקופה הרומית במחוז יהודה ואולי גם בכרמל נמצאו רק הדים מעטים לתקופה שאחרי מרד בריכוכבא: בדרך כלל מבחינים החוקרים במעט חרסים, אך קשה לאתר מבנה שלם או שכבת יישוב מהמאה השנייה.²⁴ בהפירות הגליל מיוצגת המאה השנייה מעט יותר, אך הממצא דליל בהרבה מזה של המאה הרביעית. העובדה שכמעט אין מכלולי מטבעות מהמאה השנייה, ושבתכולים הגדולים (סבסטיה, איליה קפיטולינה, יבנהיים, יפו ואחרים) המאה השנייה מיוצגת רק במעט מטבעות, עולה בקנה אחד עם שאר הממצאים הארכאולוגיים.²⁵

איור 9: מטמון עין-גדי - 15 מטבעות זהב מן המאה הרביעית עד השישית לספירה, נתגלה תחת עץ של אחד מבתי המגורים של הכפר עין-גדי. המטבעות המאוחזים הם מימיו של הקיסר יוסיניאנוס (527-565)

יש אפוא מקום לשער שהיישוב בארץ במאה השנייה היה דליל יחסית, ושתקופת השיא של המאה השלישית והרביעית האפילה על המאה הקודמת ופגעה בשרידי הבנייה המועטה מן התקופות הקודמות.²⁶ עם זאת הדבר טעון בדיקה מקיפה ולא באנו אלא לרמוז להסבר אפשרי להיעדר המטמונים מן המאה השנייה בתחומי פרובינקיית פלשתינה. הסבר זה, אם הוא נכון, מחייב שינוי בהבנת אופי היישוב בתקופה הרומית.

24 על רקע זה יש אולי להבין גם היעדר שרידים מבתי כנסת מהמאה השנייה. אין צורך לומר שגם נושא זה ממתין עדיין לדיון מפורט.

25 קשה להוכיח את הטענה במסגרת המצומצמת של דיון זה. הקטע הוא סיכום של בדיקה רחבת היקף שלא כאן המקום לפרטה.

26 בשנת 160 לערך הייתה מגפה קשה במצרים ובסוריה. בספרות חז"ל אין לה ה, ולא ברור אם היא דילגה על היישוב היהודי, או שמא נזקיה התגמדו לעומת נזקי המרד וספחיו.

מיעוט מטמונים מן המאה החמישית

במקום אחר הועלתה הטענה שהמאה החמישית (408-491) הייתה תקופה של ירידה כלכלית ואולי גם המוגרפית. הירידה, נטען שם, לא נגרמה בהכרח בעטיו של אירוע פוליטי-צבאי, אלא מסיבות כלכליות.²⁷ מיעוט מטמונים עשוי להוות ראיה נוספת לכך וביטוי לאותה ירידה.

מסקנות

יש זיקה ברורה בין מרידות ומלחמות לבין תופעת ריבוי המטמונים. הטמנת מטבעות הייתה אחת מדרכי ההתמודדות של האוכלוסייה עם התערערות הביטחון. נראה כי בשל המלחמה והפגיעה בתושבים רבו המקרים שבהם נעזבו מטמונים. חשוב להעיר כי לא רק מטמונים פרטיים נזנחו אלא גם מטמונים ציבוריים, דבר המעיד על פגיעה קשה בקהילה ובמוסדותיה. תוצאות המחקר מספקות הוכחות לאירועי התקופה, והן זהות למסקנותיו של קרופורד לגבי מטמוני האימפריה הרומית (בעיקר במערב אירופה) משלהי ימי הרפובליקה, שהטמנתם נקשרה – אם ישירות ואם בעקיפין – לארבעת האירועים האלימים שהתרחשו באזור בתקופה הרומית-הביזנטית.²⁸

התפלגות מועדי ההטמנה בארץ-ישראל חושפת ומדגישה ארבעה מוקדים של פגיעה טראומטית: המרד הראשון, המרד השני, מרד גאלוס והכיבוש הפרסי. הכיבוש הערבי לעומת זאת אינו מופיע כאירוע מוגדר שבעקבותיו נמצא מספר יוצא דופן של מטמונים.

המחקר מוכיח כי המרד השני היה האירוע הטראומטי ביותר בארץ-ישראל, וכי מרד גאלוס היה אף הוא אירוע קשה, אם כי היקפו היה מצומצם בהשוואה למרד הראשון והשני.

מלבד זאת מסתמנות שתי תקופות שלא היו בהן הטמנות: המחצית השנייה של המאה השנייה, לאחר מרד בר כוכבא, והמאה החמישית. השערותנו היא כי הדבר נבע מסיבה כלכלית, דהיינו מהיעדר עודפים.

מבחינה גאוגרפית עולה מבדיקת המטמונים כי פגיעתם של המרד הראשון והשני התמקדה ביהודה, ולעומת זאת מרד גאלוס והכיבוש הפרסי באים לביטוי יותר בגליל ובאזורי יישוב יהודיים אחרים בצפון (למשל קיסריה בה נפגע רק בית הכנסת ולא נפגעו שאר חלקי העיר).

27 ראו ספראי, המאה שנעלמה (לעיל, הערה 7). המשבר התחולל בסביבות שנת 408. היעדר מטמונים שהוטמנו בשנים אלה מעיד כי לא היה אירוע טראומטי שגרם להתמוטטות היישוב, אלא היה זה תהליך אטי, שתחל ודאי כבר לפני שנת 408.

28 ראו: קרופורד (לעיל, הערה 2).

מטמון של 99 מטבעות זהב מן המחצית השנייה של המאה הרביעית לספירה, נמצא בחללה של אבן בזלת שהונחה מתחת לרצפת בית מגורים בחלקה הצפוני של קיסריה

קטלוג של מטמוני ארץ-ישראל מהתקופה הרומית-הביזנטית

אתר	כמות מטבעות	מתכות	מטבע מאוחר	מטבע קדום	מטמון
יריחו	100	AR	69	66	1
ירושלים II	300	AR	69	66	2
ביר-זית I	7	AR	69	66	3
ירושלים II	2	AR	69	66	4
שער סטפנוס (ירושלים)	214	AR	68	-40	5
ביר-זית II	54	AR	68	11	6
שילוח (ירושלים)	16	AR	68	-12	7
קומראן I	72	AE	69	67	8
הר הזיתים I (ירושלים)	16	AR	70	52	9
מצדה I	19	AR	70	66	10
עין-פסחה	18	AE	70	37	11
דורה-ביתר	346	AE+AR	135	132	12
לא ידוע I	? + 18	AE+AR	135	132	13
לא ידוע III	? + 32	AE+AR	135	132	14
קומראן II	10	AE+AR	135	69	15
לא ידוע IV	88	AE	135	132	16
לא ידוע V	254	AE+AR	135	132	17
מורבעת'	213	AR	132	20	18
עין-גדי (בית כנסת)	?	AE	530	492	19
אלאותרופוליס	257	AR	119	59	20
גדרה (אום-קייס)	4	AV	214	150	21
שכם (נאפוליס)	93	AR	821	211	22
מג'דל (עזה)	22	AR	218	217	23
ירושלים III	75	AR(Bill.)	253	54	24
גוש-חלב	237	AR/AE	249	54	25
סילת א-דאהר	94	AE	253	50	26
בית-שאן I	43	AE	253	225	27
קלנסווה	19	AE	235	222	28
כפר נחום (בית כנסת)	1545	AE+AR	270	61	29
סבסטיה	50	EA	270	253	30
הר הזיתים II (ירושלים)	99	AE	284	260	31
יפיע (גליל)	159	AE	295	215	32

מקרא מתכות: AV = זהב AR = כסף AE = ברונזה

אתר	כמות מטבעות	מתכות	מטבע מאוחר	מטבע קדום	מטמון
צפון ארץ-ישראל	440	AE	350	300	33
קיסריה (בית כנסת)	3700	AE	352	307	34
כורזין (בית כנסת)	400	AE	350	286	35
בית-שערים (בית כנסת)	1200	AE	352	307	36
אלימון (ג'נין)	341	AE	363	337	37
ח'רבת אבו-סווייה	17	AV	395	337	38
בית-שאן (בית כנסת)	414	AE	459	364	39
בית-אלפא (בית כנסת)	36	AE	527	337	40
דיר-דסאווי I	6	AV	606	450	41
ממשיח	10321	AR	220	71	42
עין-גדי	139	AE	59	42	43
דיר-דסאווי II	99	AE	612	491	44
לא ידוע VII	120	AR	134	133	45
לא ידוע XI	40	AR	135	132	46
הר הברון	76	AE	96	54	47
לא ידוע XII	79	AE	87	54	48
עכו-פתולמאים	88	AE	370	-162	49
ח'רבת רימון I (בית כנסת)	12	AV	518	364	50
ח'רבת רימון II (בית כנסת)	35	AV	518	364	51
לא ידוע VIII	1200	AE	352	351	52
לא ידוע IX	450	AE	117	-27	53
קיסריה מריטימה I	39	AV	117	1	54
רחוב I (בית כנסת)	27	AV	695	630	55
בית-שאן II	10	AV	636	582	56
ח'רבת דובל	325	AE	612	491	57
סבסטיה (פנדקוומיה)	69	AE	612	500	58
עזה	500	AE	538	500	59
דיר-דסאווי III	48	AE	610	500	60
ירושלים IV	138	AE	630	558	61
צמח	200	AE	636	610	62
טבריה I	99	AE+AR	305	269	63
טבריה II	218	AR	120	59	64
עבר הירדן I (ממסחר)	124	AR	253	218	65
ואדי דליה	17	AR	129	98	66

אתר	כמות מטבעות	מתכות	מטבע מאוחר	מטבע קדום	מטמון
מעוז-חיים (בית כנסת)	50	?	?	?	67
מדבר יהודה	51	AE	4	-37	68
ח'רבת עקד	130	AE+AR	134	132	69
ח'רבת ניטלה (יריחו)	15	AE	86	-4	70
תל אפק I	30	AE	66	-9	71
תל אפק II	30	AE	67	-9	72
עבדת	80	AE	?	?	73
עוורתה (נאפוליס)	29	AV	685	602	74
עין-נשוט I (בית כנסת)	193	AE	423	307	75
עין-נשוט II (בית כנסת)	51	AE	450	?	76
קצרין II (בית כנסת)	82	AE	608	544	77
אזור חברון I	36	AE+AR	135	69	78
אזור חברון II	50	AE	234	79	79
קיסריה מריטימה III	99	AV	395	344	80
ח'רבת זיתא	775	AE	60	56	81
'אידנה' I	150	AE+AR	128	120	82
הרודיון	822	AE	134	132	83
'אידנה' II	79	AE+AR	95	58	84
עין-ערוב	3	AE+AR	134	132	85
'אידנה' III	?	AR	135	?	86
'אידנה' IV	190	AR	135	?	87
'אידנה' V	45	AR	135	?	88
בית-מירסים	250	AE+AR+AV	135	?	89
לא ידוע X	173	AE	134	132	90
תל אפק III	20	AE	67	-9	91
בית-אומר	100	AE+AR	134	98	92
דהרייה	2001	AR	135	?	93
נפת חברון	54	AE+AR	134	56	94
לטרון	?	AE+AR	135	?	95
אלפאוואר	2600	AR	135	?	96
אונגייב צאיר	100	AR	134	132	97
חברון	74	AE+AR	134	132	98
יטה	55	AE+AR	134	98	99
עבר הירדן II	690	AE	68	-152	100

אתר	כמות מטבעות	מתכות	מטבע מאוחר	מטבע קדום	מטמון
קומראן III	365	AE	68	66	101
תל חפר II	40	AE	235	220	102
בית-לחם	30	AR	68	56	103
בית-שאן III	1856	AE	?	?	104
בית-שאן V	132	AE	610	530	105
יהודה	18	AE	?	?	106
ממסחר II	70	AE	?	?	107
מעון-נירים (בית כנסת)	81	AE	585	330	108
דומינוס פלביט (ירושלים)	14	AR	67	52	109
ממסחר I	30	AR	68	66	110
כפר קרניים	300	AE	?	?	111
מצדה II	37	AR	69	66	112
מצדה III	12	AR	68	66	113
מצדה IV	13	AR	107	60	114
ח'רבת קב	50	AV	668	602	115
מגדל	188	AE	195	130	116
רחוב II (בית כנסת)	24	AE	670	640	117
רפה I	675	AR (Bill.)	253	193	118
רפה II	338	AE	574	512	119
הגליל העליון	16	AE	220	211	120
תל שלם	5	?	135	81	121
שהריים	27	AR	70	66	122
שיח' זוויד	850	AE	249	98	123
'חברון' ממסחר	24	AE	135	132	124
חיפה	100	AR	41	40	125
ח'רבת צלית I	60	AR	135	65	126
ח'רבת זיכרון	29	?	380	340	127
ציפורי I	?	?	?	?	128
ציפורי II	?	?	?	?	129
יפו	?	AE+AR	117	?	130
'נצראללה' ממסחר	1123	AE	337	306	131
עוספייה	6000	AR	54	-26	132
ירושלים (מצודה)	5	AV	610	602	133
גיניגר	8	AV	631	613	134

אתר	כמות מטבעות	מתכות	מטבע מאוחר	מטבע קדום	מטמון
בת-גלים	91	AV	610	601	135
קצרין I (בית כנסת)	25	AE	346	255	136
בית-שאן IV	53	AE	455	335	137
קצרין III	20	AE	392	282	138
קיסריה מריטימה II	7	AE	565	534	139
כפר ברה	94	AR	244	69	140
ח'רבת צלית II	22	AE	135	132	141
גוש-חלב (בית כנסת)	1953	AE	- 76	- 80	142
תל חפר I	9	AE	235	218	143
גמלא	20	AR	73	?	144
צפון ירושלים	47	AR	73	?	145
רובע יהודי (ירושלים)	13	AR	73	?	146
לא ידוע II	2	AR	73	?	147
לא ידוע XIV	?	AR	73	?	148
לא ידוע XIII	4	AR	73	?	149
לא ידוע VI	?	AR	73	?	150
אלחמה	298	AV	655	624	151
חמת טבריה (בית כנסת)	31	?	?	?	152

רשימת מקורות למטמונים (לפי סדר הופעתם בקטלוג)

- L. Kadman, 'The Monetary Development in Palestine According to Coin Hoards', A. Kindler (ed.), *International Numismatic Convention Proceedings*, Jerusalem 1963, pp. 311-324, no. 23 1
- S.P. Noe, *Catalogue of Greek Coin Hoards*, New York 1937, p. 140, no. 514 2
- קרמן (לעיל, 1), מס' 24 3
- P.L.O. Guy & C. Lambert, 'Notes of the Recovery of 17 Byzantine Gold Coins from Khirbert Abu Zu'eize', *Palestine Museum Bulletin*, 2 (1926), pp. 13-18 4
- G.F. Hill, 'The Shekels of the First Revolt of the Jews', *QDAP*, 6 (1938), pp. 78-83 5
- E.L. Sukenik, *The Ancient Synagogue of Beth Alfa*, Jerusalem 1932, pp. 11-16 6
- A. Reifenberg, 'A Hoard of Tyrian Jewish Shekels', *QDAP*, 11 (1944-1945), pp. 83-85 7
- R. De Vaux, 'Fouilles au Khirbet Qumran – Les monnaies et les dates d'occupation', *RB*, 61 (1954), pp. 206-236 8
- A. Spijkerman, 'Trésor des sicles juifs trouvé au Mont de Oliviers à Jérusalem', *Schweizer Münzblätter*, 2 (1961), pp. 25-32 9
- Y. Meshorer, 'The Coins of Masada, 1963-1965', Y. Yadin, *Masada I*, Jerusalem 1989, pp. 71-132 10
- R. De Vaux, 'Follies de Feshkha', *RB*, 66 (1959), pp. 225-255 11

- 12 נו (לעיל, 2), עמ' 52, מס' 154.
- 13 שם, עמ' 208, מס' 786.
- 14 שם, עמ' 208, מס' 787.
- 15 R. De Vaux, 'Fouilles au Khirbet Qumran', *RB*, 63 (1956), pp. 565-569
- 16 Ch. Colbert, 'A Hoard of Medium Bronze Coins of Bar Kokhba War 132-135 CE', *INJ*, 1 (1963-1964), pp. 75-79
- 17 קדמן (לעיל, 1), מס' 39.
- 18 J.T. Milik & H. Seyrig, 'Trésor monétaire de Murabba'at', *Revue numismatique*, 6th ser. 1 (1958), pp. 11-26
- 19 D. Barag, V. Porat & E. Netzer, 'The Synagogue at 'En Gedi', L.I. Levine (ed.), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem 1981, pp. 116-119
- 20 A.R. Bellinger, 'The Boston College Hoard', *American Numismatic Society, Museum Notes*, 10 (1962), pp. 43-50
- 21 קדמן (לעיל, 1), מס' 43.
- 22 E.T. Newell, 'Miscellanea Numismatic', *Numismatic Notes Monographs*, 82 (1938), pp. 37-47
- 23 A. Spaer, 'The Majdal (Gaza) Hoard', *Coin Hoards*, 7 (1985), p. 174, no. 357
- 24 H. Hamburger, *Recent Studies and Discoveries on Ancient Jewish and Syrian Coins*, Jerusalem 1954, pp. 65-67
- 25 H. Hamburger, 'A Hoard of Syrian Tetradrachms and Tyrian Bronze Coins from Gush Halav', *INJ*, 1 (1954), pp. 65-90
- 26 A. Spijkerman, & J. Starky, 'Un nouveau lot de monnaies palestiniennes', *RB*, 65 (1958), pp. 568-574
- 27 R. Bland, 'Two Late Roman Hoards from Beth She'an', *INJ*, 5 (1981), pp. 52-56
- 28 Y. Meshorer, 'A Find of Coins of Alexander Severus Struck in Caesarea Maritima', *INB*, 5 (1963), pp. 20-21
- 29 A. Spijkerman, 'A Hoard of Syrian Tetradrachms and Eastern Antoniniani from Capernaum', *LA*, 9 (1958-1959), pp. 283-324
- 30 קדמן (לעיל, 1), מס' 43.
- 31 W.B. Sweeney & P. Visona, 'A Hoard of Antoniniani from the Mount of Olives', *Revue numismatique*, 6th ser., 33 (1991), pp. 263-268
- 32 נו (לעיל, 2), עמ' 490.
- 33 C. Lambert, 'A Hoard of Byzantine Coins', *QDAP*, 8, 1 (1932), pp. 55-56
- 34 E.L. Sukenik, 'The Ancient Synagogue of Caesarea', *Rabinowitz Bulletin*, 1 (1949), pp. 17-23
- 35 Z. Yeivin, 'The Beth She'arim Synagogue Hoard', *Erez Israel*, 11 (1973), pp. 144-157
- 36 B. Mazar, 'Excavations of the Beth She'arim Synagogue', *IEJ*, 6 (1956), pp. 261-262
- 37 J.C. Baramki, 'A Hoard of Byzantine Coins', *QDAP*, 8 (1939), pp. 81-85
- 38 גי ולמברט (לעיל, 4).
- 39 ב' צורי, 'בית הכנסת העתיק בבית שאן', ארץ-ישראל, ח (תשכ"ז), עמ' 149-167.
- 40 סוקניק (לעיל, 6).
- 41 L.I. Rachmani, 'Two Hoards of Byzantine Coins and a Roman Charm from Khirbet Deir Dassawi', *INJ*, 2 (1964), pp. 19-21
- 42 A. Negev, 'The Memphis (Kurnub) Hoard of Roman and Provincial Silver: A Preliminary Note', *INJ*, 3 (1965), pp. 27-31

- Y. Meshorer, 'The En-Gedi Hoard', *Actes du ieme Congrès International de Numismatique*, 43
Paris (1973), pp. 111-112
- רחמני (לעיל, 41). 44
- עלון החברה הנומיסמטית לישראל, 2, 3 (1968), עמ' 58. 45
- שם, עמ' 55. 46
- עלון החברה הנומיסמטית לישראל, 2, 4 (1969), עמ' 66. 47
- עלון החברה הנומיסמטית לישראל, 3, 2 (1968), עמ' 55. 48
- קולבר (לעיל, 16). 49
- A. Kloner & T. Mindel, 'Two Byzantine Hoards from the Ancient Synagogue of Horvat
Rimmon', *INJ*, 5 (1981), pp. 60-68 50
- שם. 51
- עלון (לעיל, הערה 46), עמ' 55. 52
- שם. 53
- B. Ostreicher, 'The Caesarea Hoard', *INB*, 2 (1962), pp. 44-47 54
- א' פלטיאל, 'מטמון מטבעות זהב ביונטיים מהעיר רחוב', עלון 3 (תשכ"ט), עמ' 101-116. 55
- G.M. Fitzgerald, *A Sixth Century Monastery at Beth Shean*, IV, Philadelphia 1939, p. 127 56
- למברט (לעיל, 33). 57
- ברמקי (לעיל, 37). 58
- שפאר (לעיל, 23). 59
- רחמני (לעיל, 41). 60
- נו (לעיל, 2), עמ' 140, מס' 515. 61
- קדמן (לעיל, 1), מס' 70. 62
- L.I. Rachmani, 'A Hoard of Coins from Tiberias', *INJ*, 2, 3 (1964), p. 19 63
- G. Hamburger, 'A Hoard of Antoniniani Coins of Late Roman Emperors from Tiberias', *Atiqot*, 64
2 (1964), pp. 133-145
- R. Bland, 'A Hoard of Syrian Tetradrachms of the Third Century AD from Trans-Jordan', *INJ*, 65
11 (1990), pp. 81-88
- E. Damati & Z. Erlich, 'A Hoard of Denarii and a Tridrachm from Wadi ed-Daliya', *INJ*, 5 66
(1981), pp. 33-37
- V. Tzaferis, 'The Synagogue of Ma'oz Hayim', *INJ*, 2, 1-2 (1964), p. 45 67
עמ' 86-89.
- E. Damati, 'Four Bar-Kohba Coins from Khirbet el-Aq'd', *INJ*, 4 (1980), pp. 27-29 69
- J.L. Kelso & D.C. Baramki, 'The First Campaign of Excavations in En-Nitla, Jericho', *BASOR*, 70
121 (1951), pp. 6-8
- M. Kochavi, 'Tel Afek', *IEJ*, 23 (1973), pp. 245-246 71
- שם. 72
- A. Negev, 'The Temple of Obodas: Excavations at Oboda', *IEJ*, 4 (1991), pp. 62-80 73
- A.K. Dajani, 'A Hoard of Byzantine Gold Coins from Awarta, Nablus', *ADAJ*, 1 (1951), 74
pp. 41-43
- D.T. Ariel, 'Coins from the Synagogue at `En Nashut', *IEJ*, 37 (1987), pp. 147-157 75
- שם. 76
- D.T. Ariel, 'A Hoard of Byzantine Folles from Qazrin', *Atiqot*, 29 (1996), pp. 69-76 77
- Y. Meshorer, 'A Coin Hoard of Bar-Kokhba's Time', *IMJ*, 4 (1985), pp. 43-50 78

- 79 ר' ברקאי, 'טביעת העיר בית שאן (ניסה-סקיטופוליס) בתקופה הרומית', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ה, עמ' 257-258.
- 80 R.J. Bull & O.J. Storvick, 'The Gold Coin Hoard of Caesarea', *BA*, 56 (1993), pp. 116-120
- 81 י' טפר וע' קלונר, 'חורבת זיתא', ח"א, צד (תש"ן), עמ' 25-26.
- 82 L. Mildenberg, 'The Monetary System of the Bar Kokhba Coinage' (לעיל, הערה 1), עמ' 41-49, מס' 12.
- 83 A. Spijkerman, *Herodion, III: Catalog della monetic*, Jerusalem 1972, pp. 23-95
- 84 מילדנברג (לעיל, 82), מס' 14.
- 85 Y. Tsafir, 'A Cave from the Days of Bar Kokhba', *Qadmoniot*, 8 (1975), pp. 25-28
- 86 מילדנברג (לעיל, 82), עמ' 16.
- 87 שם, מס' 17.
- 88 שם, מס' 18.
- 89 שם, מס' 19.
- 90 שם, מס' 20.
- 91 כוכבי (לעיל, 71).
- 92 מילדנברג (לעיל, 82), מס' 21.
- 93 שם, מס' 22.
- 94 *CH*, 3 (1977), p. 38, no. 90
- 95 מילדנברג (לעיל, 82), מס' 25.
- 96 שם, מס' 26.
- 97 *CH*, 8 (1987), p. 65, no. 554
- 98 מילדנברג (לעיל, 82), מס' 28.
- 99 *CH*, 8 (1987), p. 65, no. 555
- 100 *INB*, 3-4 (1962), p. 106
- 101 *RB*, 63 (1956), no. 565
- 102 טרם פורסם (באדיבות גבריאלה ביכובסקי, רשות העתיקות).
- 103 Y. Meshorer, *City-Coins of Palestine and the Decapolis in the Roman Period*, Jerusalem 1985
- 104 א' ברמן, 'בית שאן: הממצא הנומיסמטי בעונת התשנ"א', ח"א, צח (התשנ"ב), עמ' 46.
- 105 שם.
- 106 גו (לעיל, 2), עמ' 208, מס' 786.
- 107 שם, מס' 787.
- 108 M. Avi-Yona, 'Mosaic Pavements in Palestine', *QDAP*, 3 (1934), pp. 26-73
- 109 ספייקרמן (לעיל, 9).
- 110 Y. Meshorer, 'A Hoard of Coins from the Time of the Jewish War against Rome', *Michmanim*, 2 (1985), pp. 43-45
- 111 *INJ*, 2 (1964), p. 45
- 112 Y. Yadin, *Masada, Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, London 1966, pp. 108-109
- 113 שם.
- 114 משורר (לעיל, 10).
- 115 טרם פורסם (באדיבות דן שיאון, רשות העתיקות).
- 116 Y. Meshorer, 'A Hoard of Coins from Migdal', *Atiqot*, 11 (1976), pp. 54-71
- 117 א' פלטיאל, 'מטמוני בית הכנסת של רחוב', ח"א, סג-סד (תשל"ה), עמ' 34-35.
- 118 *CH*, 4 (1978), p. 12, no. 23

- A. Spaer, 'The Rafah Hoard: Byzantine Sixth Century Folles', *Nomastic Chronicle*, 138 119
(1978), pp. 66-70
- A.M. Burnett, 'The Galilee Hoard of Gilded Antoniniani', *CH*, 7 (1985), pp. 176-177, no. 254 120
ח"א, נו-נח (תשל"ו), עמ' 17-18.
CH, 8 (1987), p. 28, no. 553 122
- Y. Meshorer, 'The Sheikh Zweid Hoard', *CH*, 1 (1975), p. 34, no. 124 123
CH, 8 (1987), p. 65, no. 554 124
שם, מס' 551. 125
- G. Bijovsky, 'The Coins from Horbat Zalit', *Atiqot* (2000), pp. 155-189, 39 126
מ' פ"ש, 'החפירות בחורבת זיכרין', קדמוניות, יח, 3-4 (תשמ"ט), עמ' 71-72.
טרם פורסם (באדיבות דונלד צבי אריאל, רשות העתיקות). 128
טרם פורסם (באדיבות ד"צ אריאל, רשות העתיקות). 129
י' קפלן, 'ממצאים מימי טריאנוס בהפירות יפו', ארץ-ישראל, טו (תשמ"א), עמ' 412-416.
טרם פורסם (באדיבות סיסיליה מאיר, מוזיאון קדמון). 131
- L. Kadman, 'Temple Dues and Currency in Ancient Palestine in the Light of Recent Discovered Coin', *INB*, 1 (1962), pp. 9-11 132
- D.T. Ariel, 'A Survey of Coin Finds in Jerusalem until the End of the Byzantine Period', 133
LA, 32 (1982), pp. 273-326
טרם פורסם (באדיבות ד"צ אריאל, רשות העתיקות). 134
- S. Bendall, 'Notes on Two Byzantine Hoards — Solidi of Focas from the Bat Galim Hoard', 135
CH, 1 (1975), pp. 63-67
אריאל (לעיל, 77). 136
טרם פורסם (באדיבות ד"צ אריאל, רשות העתיקות). 137
אריאל (לעיל, 77). 138
טרם פורסם (באדיבות גבריאלה ביכובסקי, רשות העתיקות). 139
טרם פורסם (באדיבות הלנה סוקולוב, רשות העתיקות). 140
ד' אלון, 'מטמון חורבת צלית (א-צלנתה)', ח"א, פח (תשמ"ו), עמ' 30-32.
ג' ביכובסקי, 'מטמון גוש חלב', עתיקות, 35 (1998), עמ' 77-106.
טרם פורסם (באדיבות ג' ביכובסקי, רשות העתיקות). 143
- R.D. Leonard Jr., 'Numismatic Evidence for the Authenticity of the Copper Scroll', *XIIth International Numismatic Congress*, Berlin 1997 144
CH, 7 (1986), p. 128, no. 151 145
CH, 3 (1977), p. 38, no. 88 146
לאונרד (לעיל, 144). 147
שם. 148
שם. 149
שם. 150
- M.S. Phillips & A. Goodwin, 'The Hama Hoard: Chronology and Circulation of Copper Coinage in Syria after the Arab Conquest', *XIIth International Numismatic Congress*, Berlin 1997 151
- M. Dotan, 'The Hammat Tiberias Early Synagogue', *M. Dotan*, 'The Hammat Tiberias Early Synagogue' 152
עמ' 63-69.

